

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет
внутрішніх справ

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора філософських наук,
професора О. В. Тягла

Харків 2009

УДК 1(075.8)
ББК 87я73
Ф 56

Рецензенти:

- К. І. Карпенко** – д-р філос. наук, проф. Харківського національного медичного університету;
Н. С. Корабльова – д-р філос. наук, проф. Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;
В. В. Прокопенко – канд. філос. наук, доц. навч.-наук. ін-ту права, економіки та соціології Харківського національного університету внутрішніх справ

Затверджено Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ,
протокол № 7 від 03.10.2008

Філософія : навч. посіб. / [Артеменко А. П., Бусова Н. А., Воропай Т. С. та ін.] ; за заг. ред. О. В. Тягла ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2009. – 384 с.
ISBN 978-966-610-184-9

Навчальний посібник знайомить із класичною філософською думкою, починаючи з її зародження приблизно у шостому столітті до н. е. і дотепер. В основу подання матеріалу покладений оригінальний хронологічно-тематичний підхід. Він спрямований на висвітлення фундаментальних тем, що окреслюють основні проблемні поля і, відповідно, змістові складові філософії, характеризуючи усі періоди її розвитку. Розглянуто теми онтології, гносеології, соціальної філософії, філософської антропології, натурфілософії.

Для курсантів і студентів зі спеціалізацією у галузі права, а також студентів нефілософських факультетів університетів. Як допоміжний матеріал книга буде корисною у підготовці до складання іспитів кандидатського мінімуму з філософії.

УДК 1(075.8)
ББК 87я73

ISBN 978-966-610-184-9

© Артеменко А. П., Бусова Н. А., Воропай Т. С.,
Кривуля О. М., Тягло О. В., Шаповал Л. А., 2009
© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2009

ПЕРЕДНЄ СЛОВО РЕДАКТОРА

Створення будь-якої навчальної книги з філософії мусить уникнути двох суперечливих небезпек. З одного боку, слід не потонути в невичерпному розмаїтті цікавих міркувань і глибокодумних концепцій, проникливих рефлексій, взаємної критики численних течій, шкіл, філософів... натомість у певний спосіб відібрати й упорядкувати найважливіше, найкорисніше, найвірогідніше. Разом із тим, у цьому відбиранні і впорядковуванні не можна впасти в надмірне спрощення, натомість слід уникати модернізації, інколи навіть перекручення багатства матеріалу, суттєво залежного від історичного і проблемного контексту. Остання небезпека підсилюється давньою філософською традицією будувати «довершені системи». Наприклад, свого часу основоположники марксизму критикували Гегеля за претензію його системи на всеохоплюваність і завершеність встановленням абсолютної істини, що супроводжувалось різноманітними «насильницькими конструкціями» в поданні матеріалу. Попри це вони самі, а ще більшою мірою – їх численні послідовники, не уникнули подібної помилки.

«Вчення Маркса всесильне, тому що воно правильне, – беззаперечно прокламував В. І. Ленін, передрікаючи на цій підставі спочатку неминучість світової пролетарської революції, а з часом і побудову комунізму ще за життя «теперішнього покоління» радянських людей... Тому практично всі підручники або навчальні посібники, що з'являлись у радянській Україні, представляли «єдино істинну» марксистсько-ленінську філософію. З цієї точки зору розмаїття тисячолітніх шукань і здобутків філософської думки уявлялось як певні кроки на шляху до або від уже відомої верхівки. Наприклад,

навіть міркування антиків описувались у невластивих філософствуванню того часу модерних термінах «(точний) матеріалізм – ідеалізм», «діалектика – метафізика», надто спрощено оцінювались як «прогресивні» чи «реакційні».

Слід визнати, що навіть новостворювані тексти українських авторів, змістовно долаючи традицію марксизму-ленінізму, методологічно часто залишаються в межах «системотворчості». Проте сьогодні, коли марксизм-ленінізм знайшов свої природні межі як епізод історії людської культури, суттєвих змін потребує не тільки зміст навчальної філософської літератури, а й спосіб її композиції. Не претендуючи на повну оригінальність і, з іншого боку, беззаперечність, ми пропонуємо свій варіант розв'язання проблем, що мають тут місце.

Найзагальнішим принципом структурування матеріалу даного посібника є дотримання **хронологічної послідовності** висвітлення філософської думки з урахуванням її взаємодії з іншими формами духовної активності – релігією, широким колом гуманітарних студій, наукою.

Відбір матеріалу ґрунтується на врахуванні припущення Дж. Холтона про існування в людському пізнанні певної множини **фундаментальних тем**. Стосовно філософії можна, наприклад, говорити про тему першоначал Всесвіту, яка репрезентує такий складник філософії, як онтологія; тему найкращого державного устрою (соціальна філософія); тему людського щастя (філософська антропологія)...

Виходячи з того факту, що більшість тем філософствування формується ще за часів Античності й ніколи не зникає, періодично відходячи у тінь або виходячи на передню лінію інтелектуальних розвідок, наш виклад античної філософії за структурою відрізняється від решти матеріалу книги. А саме: подання матеріалу спочатку спрямоване на виділення основних складників і фундаментальних тем, для чого філософська спадщина розчленовується й розглядається в різних проблемних полях – онтології, гносеології, натурфілософії і т. ін. Проте коли потрібні засоби орієнтації в царині філософської спадщини вже виявлені, то далі вони застосовуються для висвітлення цілісних позицій конкретних мислителів або шкіл, репрезентативних у тому чи іншому історичному контексті. Цим визначається порівняно широке висвітлення міркувань і здобутків уславлених філософів,

досить великий обсяг цитування їх текстів, відповідних коментарів чи критичної літератури.

Загалом обраний нами спосіб відбору і структурування матеріалу книги доречно назвати **хронологічно-тематичним** підходом. Він спрямовує на висвітлення низки тем, що представляють основні проблемні поля й, відповідно, змістовні складники філософії, пронизуючи всі періоди її розвитку.

Разом із тим ясно, що цілісність філософської думки нечасто піддається редукції до низки точно визначених і відокремлених тем. Частіше вони нерозривно переплітаються – як, наприклад, у поглядах Епікура, де антропологічна тематика призводить до суттєвих натурфілософських висновків щодо характеру руху «атомів». Тому хронологічно-тематичний підхід до реальної філософської спадщини використовується не як «прокрустове ложе», до якого вона мусить бути підігнана, а як гнучкий евристичний спосіб орієнтації в багатовимірному і надскладному «просторі філософії».

Обмеження навіть фундаментальними темами вимагає – як від авторів, так і від читачів – велетенського обсягу роботи. Тому додатковим критерієм добору матеріалу є орієнтація на пріоритети освіти, по-перше, майбутнього фахівця в галузі правознавства, соціальних і гуманітарних наук, по-друге, громадянина вільного демократичного суспільства. Ті теми й питання, які вже знайшли прийнятне висвітлення в доступній літературі, також обмежуються або виключаються, де це можливе без порушення загальної картини.

У книзі свідомо подається, можливо, в чомусь недостатній обсяг інформації, оскільки передбачається його доповнення в процесі формування й читання лекційного курсу конкретним викладачем, а також його опанування студентом в аудиторії та під час роботи поза аудиторією. Цьому має допомогти значний обсяг різних видів рекомендованої літератури.

Пропонований навчальний посібник створений на основі попередньої праці, яка пройшла тривалу апробацію в навчальному процесі вищих навчальних закладів Харкова: *Тягло О. В., Кривуля О. М., Воронай Т. С. Філософія. Хронологічно-тематичний огляд.* – Х.: Університет внутрішніх справ, 1999. – 374 с.

Окремі частини навчального посібника написані такими авторами:

- кандидат філософських наук доцент Артеменко Андрій Павлович: розділ 2 (за винятком 2.2), підрозділи 4.3.2, 4.3.3, 5.7, а також підрозділ 9.5 (разом з О. В. Тяглом);
- доктор філософських наук, професор Бусова Ніна Андріївна: розділ 10;
- доктор філософських наук професор Воропай Тетяна Степанівна: розділи 4 (крім підрозділів 4.3.2, 4.3.3) і 6 (разом з О. В. Тяглом);
- доктор філософських наук професор Кривуля Олександр Михайлович: підрозділ 1.2, підрозділ 1.3 (разом з О. В. Тяглом), розділ 7 (крім 7.3.4), підрозділи 9.1 – 9.4;
- доктор філософських наук професор Тягло Олександр Володимирович: підрозділи 1.1 і 1.4, 2.2, розділи 3 і 5 (за винятком підрозділу 5.7), розділ 8 (разом з Т. С. Воропай), підрозділи 9.5 (разом з А. П. Артеменком), 9.6 і 9.7;
- кандидат філософських наук доцент Шаповал Людмила Андріївна: підрозділ 7.3.4.

Авторський колектив вдячний рецензентам – доктору філософських наук професору Карпенко Катерині Іванівні (Харківський національний медичний університет), доктору філософських наук професору Корабльовій Надії Степанівні (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна), кандидату філософських наук доценту Прокопенку Володимирові Володимировичу (ННІ ПЕС ХНУВС).

Зміст

Передне слово редактора	3
1. ВИХІДНЕ ПОНЯТТЯ ПРО ФІЛОСОФІЮ	7
1.1. Багатоманітність філософії і філософствування	7
1.2. Особливості філософії як виду духовної активності	11
1.3. Про характер філософських проблем, складники філософії та її мову	15
1.4. Навіщо філософія правникові? <i>Рекомендована література до розділу «Вихідне поняття про філософію»</i>	18 20
2. ЗАРОДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ НА СХОДІ Й НА ЗАХОДІ	21
2.1. Передфілософія Давнього Китаю	23
2.1.1. Конфуціанство	25
2.1.2. Даосизм	29
2.2. Мудреці Давньої Греції і народження філософії <i>Рекомендована література до розділу «Зародження філософії на Сході й на Заході»</i>	31 34
3. АНТИЧНІСТЬ. ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ РОЗДІЛІВ І ТЕМ ФІЛОСОФІЇ	35
3.1. Тема першоначал Всесвіту (онтологія)	36
3.1.1. Мілетці (Фалес, Анаксимандр, Анаксагор)	36
3.1.2. Піфагор	37
3.1.3. Опозиція поглядів Геракліта й елеатів	39
3.1.4. Старші атомісти (Демокрит)	44
3.1.5. Платон	47
3.1.6. Аристотель	51
3.2. Тема органону пізнання (гносеологія)	55
3.2.1. Софісти (Протагор)	56
3.2.2. Сократ	59
3.2.3. Платон та Аристотель	62
3.2.4. Скептики (Піррон)	65
3.3. Тема найкращого державного устрою (соціальна філософія)	66

3.3.1. Перикл	66
3.3.2. Платон	71
3.3.3. Аристотель	76
3.4. Тема людського щастя: філософська антропологія	81
3.5. Тема причинно-наслідкового зв'язку (натурфілософія)	86
3.6. Досягнення й обмеження античної філософії	88
<i>Рекомендована література до розділу «Античність. Формування основних розділів і тем філософії»</i>	90
4. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. ФІЛОСОФІЯ – СЛУЖНИЦЯ ТЕОЛОГІЇ?	92
4.1. Західноєвропейська гілка релігійної філософії	94
4.1.1. Пошуки істини за Тертуліаном	94
4.1.2. Тема особи і тема суспільної історії за Аврелієм Августином	99
4.1.3. Тема співвідношення віри і розуму: опозиція Ансельма і Абеяра	110
4.1.4. Тема співвідношення віри і розуму: опозиція Фоми Аквінського і Роджера Бекона	114
4.2. Східноєвропейська гілка релігійної філософії	125
4.2.1. Філософсько-теологічні студії Іоанна Дамаскіна	125
4.2.2. Протистояння раціоналізму і містицизму: Михайло Пселл і Григорій Палама	127
4.3. Зародження філософії у Київській Русі	130
4.3.1. Соціокультурні умови зародження давньоруської філософської думки	130
4.3.2. Тема суспільної історії: історіософія Іларіона Київського	132
4.3.3. Філософсько-теологічні студії руських книжників	135
<i>Рекомендована література до розділу «Середньовіччя. Філософія – служниця теології?»</i>	140

5. ЕПОХА ВІДРОДЖЕННЯ. ФІЛОСОФІЯ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРНИХ СТУДІЙ	142
5.1. Особливості гуманізму доби Відродження	142
5.2. Гуманітарні студії Лоренцо Валли	146
5.3. Філософія політики Нікколо Макіавеллі	152
5.4. Онтологічні розвідки Джордано Бруно	155
5.5. Натурфілософія Ренесансу та формування нових підходів у пізнанні природи (Леонардо да Вінчі, Миколай Копернік, Галілео Галілей)	158
5.6. Ренесансний скептицизм (Мішель Монтень)	164
5.7. Полемічний період вітчизняної філософії	171
<i>Рекомендована література до розділу «Епоха Відродження. Філософія у контексті гуманітарних студій»</i>	178
6. НОВИЙ ЧАС. ФІЛОСОФІЯ І НАУКА: ВСТАНОВЛЕННЯ НОВИХ ДОРОГОВКАЗІВ	180
6.1. Пошуки нового органону	181
6.1.1. Формування емпірично-орієнтованої методології пізнання (Френсіс Бекон)	181
6.1.2. Формування раціоналістично-орієнтованої методології пізнання (Рене Декарт)	187
6.1.3. Довершення нового органону: гіпотетико-дедуктивний метод (Ісаак Ньютон)	192
6.1.4. Метаморфози емпіричної гносеології: від Джона Локка до Джорджа Берклі	197
6.1.5. Новоевропейський скептицизм (Девід Юм)	202
6.2. Нова концепція суспільства (Томас Гоббс, Джон Локк)	206
6.3. Філософія французького Просвітництва (Вольтер, Дені Дідро)	213
6.4. Становлення нової української філософії (Григорій Сковорода)	217
<i>Рекомендована література до розділу «Новий час. Філософія і наука: встановлення нових дороговказів»</i>	222

7. НОВИЙ ЧАС. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ	224
7.1. Від Юма до Канта	224
7.2. Філософія Іммануїла Канта	228
7.2.1. Передумови «Коперніканського перевороту» у філософії	228
7.2.2. Критична філософія	229
7.2.3. Практична філософія й інші елементи системи	239
7.3. Філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля	246
7.3.1. Життя і основні твори Гегеля	246
7.3.2. Феноменологія духу	247
7.3.3. Енциклопедія філософських наук	250
7.3.3.1. Наука логіки	250
7.3.3.2. Філософія природи	260
7.3.3.3. Філософія духу	263
7.3.4. Філософія права	265
7.3.4.1. Загальні погляди на право	265
7.3.4.2. Абстрактне право	267
7.3.4.3. Мораль	270
7.3.4.4. Моральність	271
<i>Рекомендована література до розділу «Новий час. Німецька класична філософія»</i>	279
8. НОВІТНІЙ ЧАС І СУЧАСНІСТЬ. ФІЛОСОФІЯ – СЛУЖНИЦЯ НАУКИ?	280
8.1. Витоки і система «першого позитивізму»	281
8.1.1. Самообґрунтування позитивізму (Огюст Конт)	281
8.1.2. Ідея еволюції – методологічний регулятив пізнання (Герберт Спенсер)	285
8.2. «Другий позитивізм»	289
8.2.1. Емпіріокритицизм (Ернст Мах)	290
8.2.2. Конвенціоналізм (Анрі Пуанкаре)	293
8.2.3. Чи є практика критерієм істини? (П'єр Дюгем)	296
8.3. «Третій позитивізм», або неопозитивізм	300
8.3.1. Логічний позитивізм	300
8.3.2. Лінгвістичний позитивізм	307
8.4. Постпозитивізм	310

8.4.1. Критика неопозитивізму і постпозитивістські інтенції Карла Поппера	310
8.4.2. Модель зростання наукового знання за Томасом Куном	314
<i>Рекомендована література до розділу «Новітній час і сучасність. Філософія – служниця науки?»</i>	322
9. НОВІТНІЙ ЧАС І СУЧАСНІСТЬ. ФІЛОСОФІЯ – СЛУЖНИЦЯ КОМУНІЗМУ?	323
9.1. Основоположники марксизму	323
9.2. Філософські витоки марксизму	325
9.3. Сутність матеріалістичного розуміння історії та головні висновки, що з нього випливають	330
9.4. Загальний погляд на філософію марксизму	336
9.5. Марксистсько-ленінська філософія – діалектичний та історичний матеріалізм	338
9.6. До критики марксизму (Карл Поппер, Микола Бердяєв)	343
9.7. Марксизм-ленінізм – згубна самовпевненість розуму? (Фрідріх фон Хайєк)	347
<i>Рекомендована література до розділу «Новітній час і сучасність. Філософія – служниця комунізму?»</i>	354
10. НОВІТНІЙ ЧАС І СУЧАСНІСТЬ. ОГЛЯД ДЕЯКИХ ПРОВІДНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕЧІЙ	356
10.1. Структуралізм	356
10.2. Прагматизм	366
10.3. Філософська антропологія	369
10.4. Екзистенціалізм	372
10.5. Персоналізм	375
<i>Рекомендована література до розділу «Новітній час і сучасність. Огляд деяких провідних філософських течій»</i>	377
Післямова	379

Навчальне видання

Авторський колектив:

Артеменко Андрій Павлович
Бусова Надія Анатоліївна
Воропай Тетяна Степанівна
Кривуля Олександр Михайлович
Тягло Олександр Володимирович
Шаповал Людмила Андріївна

Філософія

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора філософських наук,
професора О. В. Тягла

Редактор *О. О. Конобевська*
Комп'ютерне верстання *С. В. Гончарук*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 22,4. Тираж 320 пр. Зам. № 45.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. 50-річчя СРСР, 27, м. Харків, 61080
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.